

Ольга Чінена
ORCID: 0000-0001-5306-0814
Магістрантка 2-го року навчання
Факультет історії та філософії
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова,
(Україна, Одеса)
olga.eremenko@ukr.net

ЄВРЕЙСЬКІ КОЛЕКТИВНІ ГОСПОДАРСТВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ЯК СПОСІБ ПІДТРИМКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню проблеми адаптації механізму формування та укріплення ідентичності єврейської національної меншини на території України до політичних змін у першій половині ХХ століття. Тогочасні зміни вимагали від єврейської громади не тільки нових практик збереження національної свідомості, а і зміну звичної діяльності, що формувалась століттями. Тому у 20-30-ті роки ХХ століття з'являються нові форми збереження та підтримки єврейської ідентичності як єврейський національний район та колгосп. Заснування цих адміністративно-територіальних одиниць давало хоч і на не великий проміжок часу можливість підтримки національної свідомості серед єврейського населення.

Ключові слова: Євреї, колонії, колгоспи, Українська РСР, єврейські міжнародні організації, ідиш.

Olha Chinena
ORCID: 0000-0001-5306-0814
Master of the 2th year study
Faculty of history and philosophy
Odesa I.I. Mechnikov National University,
(Ukraine, Odesa)
olga.eremenko@ukr.net

Abstract. The article is devoted to the issue of adaptation of the mechanism of formation and strengthening of the identity of the Jewish national minority on the territory of Ukraine to political changes in the first half of the XX century. The changes of that time demanded from the Jewish community not only new practices of preserving the national consciousness, but also a change in the usual activities that had been formed for centuries. Therefore, in the 1920s and 1930s, new forms of preserving and maintaining Jewish identity emerged as a Jewish national district and collective farm. Therefore, in 1925 the authorities decided to create the organization "Society of Land Management of Jewish Workers". The purpose of the organization

was to encourage Jews to work in agriculture and to establish Jewish collective farms and villages. On the territory of Ukraine, 3 Jewish national districts were organized: Kalinindorf, Stalindorf and Novozlatopil. These areas were on the site of old pre-revolutionary Jewish colonies. Today it is the territory of Kherson, Zaporizhia and partly Dnipropetrovsk regions. Jewish collective farms were a new and unusual way of uniting members of the Jewish national minority. For centuries, Jews have been involved in handicrafts and the organization of transport and trade relations. However, new political conditions created new challenges, required new forms of adaptation in order to preserve national identity. They proved to be quite effective in promoting the consolidation of Jewish society.

The establishment of these administrative-territorial units made it possible, albeit for a short period of time, to maintain national consciousness among the Jewish population.

Keywords: *Jews, colonies, collective farms, Ukrainian SSR, Jewish international organizations, Yiddish.*

Актуальність. Підтримка національної ідентичності євреїв набула більшої актуальності у першій половині ХХ століття через зміни у політичному устрої Української держави. На початку створення СРСР «єврейське питання» стояло достатньо гостро, адже громадянська війна принесла чи не найбільшого збитку саме єврейській частині населення. Тому у 1925 році владою було прийнято рішення створити організацію «Общество землеустройства еврейских трудящихся». Метою організації було заохочення євреїв до сільськогосподарських робіт та створення єврейських колгоспів та сіл. На території України було організовано 3 єврейські національні райони: Калініндорф, Сталіндорф та Новозлатопіль. Дані райони знаходились на місці старих дореволюційних єврейських колоній. На сьогодні це території Херсонської, Запорізької та частково Дніпропетровської областей. Єврейські колгоспи були новим та не звичним способом об'єднання представників єврейської національної меншини. Адже століттями євреї займалися ремісництвом та організацією транспортно-торгівельних зв'язків. Однак, нові політичні умови створювали нові виклики, вимагали нових форм адаптації заради збереження національної ідентичності. Вони виявились достатньо ефективними у сприянні консолідації єврейського суспільства. Саме через утворення нового виду самоорганізації євреям вдалось підтримувати національну свідомість

зокрема шляхом збереження мовної традиції (агітаційні плакати та листівки мовою євреїв (ашкеназів) ідиш.) На жаль, в історіографії питання щодо принципів формування та устрою національних районів мало досліджена, тому дослідження цього періоду історії євреїв України є актуальним. Адже досвід євреїв, щодо збереження своєї ідентичності є актуальним для всіх етнічних груп у мовах світової глобалізації.

Метою і завданням статті є розгляд практик збереження національної свідомості єврейської громади в умовах функціонування колгоспної системи, організації освітньої, культурно-масової роботи, використання окремих компонентів традиційної культури.

Виклад основного матеріалу. Перша половина ХХ століття відзначається в Україні політичною та економічною нестабільністю. Громадянська війна 1917 – 1920 років призводить до спустошення населених пунктів та держаного бюджету. Цей період також характерний масовими єврейськими погромами, які вже у лютому 1919 року стали достатньо поширеними. На той час Київ був зайнятий більшовиками. Петлюрівці залишали Херсонську, Полтавську та Київську губернію. Погроми сталися в Єлисаветграді 4 – 5 лютого у Новомиргороді, Пирятині та в інших населених пунктах Полтавщини (Шульгін : 2001).

На багатьох станціях залізниці, наприклад Ромодан та Бобрицьке, євреїв викидали з вагонів та розстрілювали. У Кременчуці євреї відкупилися сумою у півтора мільйона рублів. Тоді ж пройшли погроми у Київській губернії: у Василькові 7 лютого; у Росаві 11-12, де найбільша кількість жертв загинула від рук більшовиків; у Степанцях 14-го; у Радомислі – 18-го; у Сквирі – на початку та наприкінці місяця, а також на підступах до Києва, у Вічні та Броварах Чернігівської губернії. Проте найстрашніший погром цього місяця стався в петлюрівському тилу в Проскурові – 15-го числа і у Фельштині. Вони були викликані спробою більшовиків підняти повстання у Проскурові. Низку єврейських погромів влаштували підлеглі отамана Н. Григор'єва, колишнього командира дивізії

Червоної армії, котрий на початку травня підняв антибільшовицький заколот. У своєму «універсалі» він закликав грабувати Одесу – до тих пір, поки її велике єврейське населення не стане маленьким. Його прихильники захопили ряд міст і містечок, повсюдно здійснюючи єврейські погроми: в Єлизаветграді знищили щонайменше 1325 осіб, у Радомишлі приблизно 1000, в Черкасах – 700, в Тульчині – 520, в Умані – 550, у Брацлаві – 240, в Фундукліївці на Київщині – 170, у Смілі – понад 80, в Кам'янці – 75, в передмісті Катеринослава – понад 150 тощо (Шульгін, 2001). Лише наприкінці місяця заколот було придушено. Найбільше постраждали єврейські колонії на території бувшої Херсонської губернії. Погромний рух на околицях розростався. У цій обстановці колоністи вирішили вжити заходів до самозахисту. Була скликана нарада із представників усіх колоній, за рішенням ради вирішено організувати в єврейських колоніях спеціальні загони для відсічі бандитам та погромникам. Зібрано необхідні кошти для придбання вогнепальної зброї. До участі в загонах залучалися головним чином фронтовики та молодь. Загони були аполітичними. Їх єдиним завданням став захист населення єврейських колоній. На певний період помітно зменшилась кількість нальотів, грабежів та крадіжок. Навесні 1918 року загонами самооборони було упереджено погроми у колоніях Єфінгар та Новополтавка.

Для безпеки єврейського населення, збереження життя представникам своєї громади, економічного потенціалу своїх колоній активізувалась робота кагалу, метою якої в даному випадку було.

Громадянська війна призвела до загального руйнування селянства, але особливо від неї постраждали єврейські селяни. Становище євреїв-колоністів було жахливим. Кількість загиблих євреїв-колоністів від рук погромників у 25-ти єврейських землеробських колоніях досягла 639 осіб, у Херсонській та Катеринославській губерніях – 971 осіб. Внаслідок погромів, епідемій та голоду в роки Громадянської війни колонії виявилися не придатними для життя з економічної точки зору. Кількість населення з 39 052 осіб у 1916 року зменшилася до 29 612 осіб на кінець

1922 року (на 24,1 %). (Шульгін : 2001) Більшу частину втрат склали колоністи, які через побоювання погромів і нападів, а також у зв'язку з голодом, залишили колонії, розпродали за безцінь свої господарства, залишали або продавали на знесення свої будинки та переїжджали з сім'ями до міст. Покинуті будинки поступово розкрадалися та руйнувалися. У катеринославських колоніях кількість будинків скоротилася на 38,8 %, з 1196 будинків залишилося лише 732. У херсонських колоніях скорочення відбулось на 14,1 %, із 4817 будинків залишилося 4137 (Шульгін : 2001). Ці негативні події створювали підґрунтя для посилення асиміляційних процесів, адже, зокрема, єврейські традиційні житлові споруди через елементи у інтер'єрі та у специфіці будівництва, устрою штетлів (містечках) закарбовували у свідомості приналежність до єврейської спільноти. В умовах міста відтворити традиційне житло та умови існування штетлу подекуди було неможливо і перед єврейською громадою постало питання адаптації існуючих практик до нового місця проживання, вимог нової влади задля збереження своєї ідентичності.

На зміну воєнному стану приходить певна стабілізація. 29 грудня 1922 року Україна підписала з Російською, Білоруською, Закавказькою РСР договір про об'єднання у союзню державу – Союз Радянських Соціалістичних Республік. Українська СРС була другим, (після РРФСР) за важливістю, економічним компонентом СРСР, значно перевищуючи у виробництві інші республіки, виробляючи вчетверо більше продукції, ніж наступна за рангом республіка. На родючих чорноземах УРСР вирощувалась чверть усієї сільськогосподарської продукції СРСР. Внутрішня політика радянського уряду щодо національних меншин спрямовувалась на реалізацію ідеї самовизначення «пригноблених царизмом народів». З приходом до влади більшовиків, яких підтримали і багато представників єврейського народу, почався пошук шляхів вирішення нагальних проблем євреїв. У 1924 році з метою залучення єврейського населення СРСР до продуктивної праці, при президії Ради національностей було створено Комітет із земельного устрою

єврейських трудящих ЦВК СРСР (КомЗЕТ) (Іванова, Пасик : 2012, 11 с.). Його діяльність передбачала співробітництво з міжнародними єврейськими організаціями та створення альтернативи сіонізму. Однією з таких організацій був американський єврейський об'єднаний розподільний комітет – «Джойнт», створений у 1914 році. Діяльністю «Джойнта» мала стати допомога євреям колишньої Російської імперії, які постраждали не лише внаслідок подій світової війни, а й війни громадянської, що супроводжувалася страшними єврейськими погромами. До цих лих додався голод, що почався в Україні у 1921 році. На початку 1920-х років Америко-єврейський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт» підтримав проект відновлення єврейських колоній Південної України та уклав угоду з урядом СРСР. У червні 1924 року було створено сільськогосподарський підрозділ – «Агро-Джойнт», основним завданням якого стала допомога (фінансова, кадрова, технічна, матеріальна тощо) колективам переселенців (Пасик Яков).

Такий договір між радянською владою та «Джойнтом» носив взаємовигідний характер. З одного боку співпраця радянського уряду з «Джойнтом» давала переваги у вигляді економічних впливів, необхідних для поновлення економіки СРСР, з іншого з'являлась можливість підтримки єврейської ідентичності шляхом утворення національних районів (колгоспів) на території бувших єврейських колоній.

Першим таким національним районом був Калініндорфський, створений у 1927 році. Район існував на території сучасних Бериславського та Великоолександрівського районів Херсонської області та Снігурівського району Миколаївської області України. У 1926 році створено Сейдеменухський район центром у колонії Велика Сейдемінуха (з івр. שַׂדֵּי מְנוּחָה сейде менуха – «тихе поле»). 5 березня 1927 року постановою ВУЦВК та РНК УРСР район перетворено на єврейський національний. 4 квітня 1927 року Херсонський окрвиконком передав ВУЦВК на затвердження постанови з'їзду знову організованого єврейського району «Про перейменування с. Велика Сейдемінуха у с. Калініндорф та про найменування єврейського

району Калініндорфського» (Пасик Яков). 6 липня 1927 року Президія ВУЦВК затвердила цю постанову. З 1932 року район входив до складу Одеської, а з 1937 року – Миколаївської області (Іванова, Пасик : 2012, 27 с.).

Важливо звернути увагу на зміну топоніму (важливий чинник національної свідомості) у даному випадку інструмент радянської влади задля уповільнення відновлення єврейської самоідентифікації.

У 1927 р. до Калініндорфському районі нараховувалось 7 сільських рад:

- Калініндорфська (2789 осіб);
- Боброво-Кутська (1450 осіб);
- Емесівська (879 осіб);
- Фрайлебенська (2219 осіб);
- Львівська (2463 особи);
- Хрестовоздвиженська (869 осіб);
- Шолом-Алейхемська (1110 осіб) (Пасик Яків).

Всього у населених пунктах району проживало 11779 осіб. Найбільшими були старі єврейські колонії Калініндорф (Б. Сейдемінуха 1915 осіб), Бобровий Кут (1450 осіб), Львово (1448 осіб), Мала Сейдеменуха (758 осіб) та нові переселенські селища Юдендорф (479 осіб), Троцький (346 осіб), Вайсбрунен (343 особи), Фрайлебен (316 осіб). Після приєднання до району ділянок на схід від села Інгулець утворено ще три єврейські сільради: Молотівська, Постишевська та Ерштмайський (Іванова, Пасик : 2012). Більшість назв населених пунктів не була змінена, що дає своєрідну підтримку колективній пам'яті, яка, у свою чергу, тісно пов'язана із формуванням самоідентифікації. Принципи формування єврейських колгоспів мало чим відрізнялись від інших колективних господарств. До 1925 року обов'язковою вимогою при переселенні було об'єднання приватних володінь у сільськогосподарські артілі. У 1928 році у Калініндорфському районі сільськогосподарською кооперацією було об'єднано 78,7 % господарств. У районі діяло 17 колективних об'єднань, з них: 3 артілі, 9 машинно-тракторних товариств (у єврейських поселеннях, завдяки допомозі «Агро-

Джойнта», вони з'явилися раніше, ніж в українських селах) та 5 товариств з колективної обробки землі. Усього було об'єднано у колективи 221 господарства (Пасик Яків). Загалом у 1926–1927 роках економіка єврейських господарств зросла за рахунок нової економічної політики, фінансової та технічної допомоги міжнародних єврейських благодійних організацій. Калініндорфський єврейський національний район розглядався як один із засобів вирішення «єврейського» питання в СРСР і був своєрідним показником перспективності колективного господарювання як для радянського селянства, так та для міжнародного співтовариства. Адже повне фінансування та забезпечення професіональними кадрами було саме обов'язком «Арго-Джойнта».

Щодо культурного життя, то у Калініндорфському районі в 1932 році функціонувало 25 єврейських шкіл (6 – семирічок, 21 – чотирьох та п'ятирічок). Управління, судочинство, культурно-просвітницька робота в районі частково велися єврейською мовою. Свідоцтва про народження друкувались мовами українською та ідиш. Цією ж мовою з 25 лютого 1930 року виходила районна (орган Калініндорфського РКП і районної ради) багатотиражна газета "Колвірт емес" (Колгоспна правда). Одним з її засновників був публіцист і редактор Оскар Стреліц, який прибув із Москви до Калініндорфського району на чолі бригади співробітників редакції єврейської центральної газети "Дер Емес" (Правда). До складу бригади входили також наборщики друкарні, які привезли із собою друкарську машину (плоску), папір, шрифти тощо. Завданням бригади була мобілізація "батрацьких та бідняцько-середняцьких мас" для проведення суцільної колективізації та весняної сівби. Для цього вони стали випускати раз на п'ять днів газету, яка невдовзі перетворилася на "Колвірт емес" (Пасик Яків). З 1936 року ця газета почала видаватися також українською мовою під назвою "Колгоспна правда". В окремі роки в районі видавалися газети: "Пролетарішер емес" (Пролетарська правда), "Комюгіше фон" (Комсомольський прапор). Калініндорфський район був не тільки аграрним сектором, а і осередком підготовки кваліфікованих кадрів. Так у районному

центрі було педагогічне училище, а у Львові агрономічний технікум, який готував агрономів, зоотехніків, механізаторів та меліораторів. Слід зазначити наявність 1 молитовного дому та 2 скотобійні, що було не звичною практикою для атеїстичної політики радянського уряду (Пасик Яків).

Наступним національним районом був Сталіндорфський на території сучасної Дніпропетровської області. У Криворізькому районі, утвореному в Україні в 1923 році, знаходилися сім єврейських старих колоній, заснованих у 1809 – 1847 роках (Каган, 1935): Ізлучиста, Інгулець, Кам'янка, Нововітебськ, Новожитомир, Новоковно та Новоподільськ. Починаючи з 1924 року євреї-переселенці стали заселяти колишні поміщицькі землі, що примикають до єврейських колоній, а також цілину, де до цього пасли худобу і полювали. Землю для заселення виділяв радянський уряд, а кошти на її освоєння давало товариство «Агро-Джойнт». На виділених землях було засновано десятки нових єврейських переселенських поселень (селищ). Вони значно відрізнялися від сусідніх сіл: будувалися відповідно до плану, вулиці були рівними та симетричними, будинки – більш якісними та витонченими за формою, хоч і однотипні. Районним центром було селище Сталіндорф (на їдиш סטאַלין־דאָרף). У 1930–34 роках носило назву Чемериськ, а у 1944–56 роках – Сталінськ (Каган, 1935: 5 с.).

У 1930 році за рішенням Всеукраїнського центрального виконавчого комітету на основі колишніх єврейських сільськогосподарських колоній (Вилучиста, Нововітебськ, Новожитомир, Новоковно, Новоподільськ, Кам'янка та інших) колишнього Криворізького округу був утворений Ізлучистський єврейський національний район, у тому ж році Сталіндорфський. У 1931 році район був збільшений, до нього приєднані нові сільради, а райцентр перенесений з колонії Ізлучиста до селища Чемериськ. (Каган, 1935: 17 с.) Необхідно звернути увагу, що цей район значно відрізнявся від інших майже повною відсутністю факторів, які споконвіку підтримували єврейську ідентичність (зокрема шерли, традиції житлобудівництва). Також чисельність єврейського

населення була найменша серед цих районів, що загрожувало активізації асиміляційних процесів (Пасик Яков). Тому у Сталіндорфі особливу увагу приділяли формуванню єврейських закладів освіти та єврейського театру. Такі практики додавали позитиву динаміці єврейської ідентичності. Як і в інших національних районах, видавалася газета на ідиш «Сталіндорфер емес», працювали єврейські школи. 1931 року у Сталіндорфі було організовано колгоспний райтеатр, бібліотека. У деяких районних установах (райвиконком, міліція, суд, прокуратура) діловодство частково велося на ідиш. Вказані організація, заходи сповільнювали процеси асиміляції про що свідчить позитивна динаміка чисельності єврейського населення. З 26 сільрад загальною чисельністю 32 968 тис. осіб, що входили до Сталіндорфського району, єврейськими були 16 (7 312 тис. осіб), а зі 126 населених пунктів – 52, з яких 44 були переселенськими селищами (Каган, 1935). Лише до кінця 1932 року чисельність єврейського населення районі наблизилася до 50%. Тобто, на прикладі даного району можна побачити позитивний результат практик збереження національної самосвідомості в абсолютно нових соціально-політичних умовах.

Наступним районом був Новозлатопільський. 12 червня 1929 року ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову "Про утворення на території Запорізького округу Новозлатопольського району з переважним єврейським населенням". До складу нового єврейського національного району увійшли:

-Новозлатопольська, Роскошинська, Межерична, Красносільська, Майдорфська та Святодухівська сільради, виділені зі складу Гуляйпільського району;

-Фрайдорфська сільрада, виділена зі складу Чубарівського району Запорізького округу;

-Зеленопільська та Солодководненська сільради, виділені зі складу Старо-Керменчикського району Маріупольського округу;

-Ротендорфська сільська рада, виділена зі складу Царево-Костянтинівського району Маріупольського округу;

- Дев'ять сілрад нового району були єврейськими національними, а Святодухівський (з 1930 р. Ворошиловський) – українським (Пасик Яків).

Новозлатопольський (приблизно протягом року використовувалася друга назва – Жовтневий) район став другим після Калініндорфського єврейського національного району України. З 15 вересня 1930 року. Новозлатопольський район знаходився в адміністративному підпорядкуванні безпосередньо центру України, з 27 лютого 1932 року входив до складу Дніпропетровської, а з січня 1939 року – Запорізької областей. Щодо населених пунктів, то станом на 1929 рік основними населеними пунктами району стали 13 старих єврейських землеробських колоній: Новозлатополь, Весела, Горька, Горький (б. Нечаївка), Зеленопіль, Красносілка, Межиріч, Надійна, Новодарівка (б. Богодарівка), Приютна, Пролетарська (б. Граська) Солодководна; та новостворені переселенські селища: Майдорф, Октябрфельд, Ротендорф, Фрайдорф. На початку 1924 року у Новозлатополі проживало приблизно 686 євреїв та 70 німців (Пасик Яков).

Але вже у період створення єврейського національного району із 12 148 жителів району 8 349 становили євреї (68 %) (Пасик Яків). Саме Новозлатопольський район приймав переселенців за програмою «Агро-Джойнта». Стосовно внутрішнього устрою району: він мало чим відрізнявся від інших. Так, в 1936 році всього у районі налічувалося 37 шкіл, з них близько половини єврейських (зокрема 12 побудованих Єврейським колоніальним суспільством (ЕКО) наприкінці 1920-х років) (Пасик Яків). Отже, даний район формувався, як і всі інші, перш за все для підтримки національної свідомості євреїв через освітню практику та розвиток культурно-масового сектору, що дозволяло підтримувати традиційну культуру, яка впливає безпосередньо на формування самосвідомості.

Проте, така можливість використання практик, щодо збереження єврейської ідентичності, діяла лише до 1938 року. З 1938-1940 років внутрішня політика радянського уряду перейшла у фазу

згорання підтримки національного розвитку єврейської спільноти. Як наслідок, масово зачинялись єврейські культурні та релігійні установи (бібліотеки, театри, кінотеатри, друкарні, молитовні дома) (Кушніренко, Жилінський: 2006). Школи та училища перетворювались на українські або ж російські. Такі зміни були обґрунтовані початком дипломатичних відносин СРСР з Німеччиною. Адже внутрішня і зовнішня політика тогочасного уряду Німеччини мала антисемітський характер. Тому підтримка єврейського населення урядом СРСР могла стати на заваді формування зовнішньополітичних зав'язків з Німеччиною.

Висновки. Здійснений аналіз виявляє нові дієві практики єврейської громади та трансформації старих. Вони спрямовані на підтримку національної самосвідомості в нових політичних умовах. До нових, насамперед, відносяться зміни діяльності, що неприйнятні єврейській етнічній спільноті – землеробство, організація колективного господарства. Підґрунтям для цих трансформацій була, перш за все, втрата штетлу (місця проживання), як одного з факторів підтримки національної ідентичності. Адже саме у штетлі за рахунок відокремленого проживання, освітньої інфраструктури, релігійних закладів формувалась у свідомості індивіда приналежність саме до єврейської національної спільноти. Тому єврейські колгоспи можна вважати своєрідною варіацією штетлу, адже внутрішня структура мала багато спільного зі звичним осередком існування євреїв – освітні заклади, відокремленість проживання, скотобійні для виконання кашруту (правила приготування та вживання їжі), молитовні дома, друкарні.

Важливо зазначити активну участь у загальноприйнятих радянських агітаційних заходах представників єврейських сільських рад та колгоспів. Ці заходи виконували подвійну функцію, перш за все, підтримку мовної традиції. Всі плакати та листівки із загальними радянськими лозунгами друкувались на ідиш, документообіг вівся мовами ідиш та українською або ж російською.

Отже, створення єврейських національних районів було взаємовигідним для Радянського Союзу та єврейської спільноти. На

відносно короткий час єврейській громаді вдалось підтримати свою національну свідомість.

Список використаних джерел і літератури

Іванова, Пасик, 2012 – Іванова І., Пасик Я. Судьба євреїв Николаївщини в період великої Отчественної війни. Николаєв: П.Н. Шамрай, 2012. 392 с.

Каган, 1935 - Каган Б. Я. Сталиндорф: 5 лет єврейського національного району на Дніпропетровщині. Київ, 1935. 73 с.

Кушніренко, Жилінський, 2006 – Кушніренко І., Жилінський В. Преса Гуляйпільщини. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2006. 230 с.

Пасик Яков Єврейські земледільські колонії Юга України і Криму. URL: <http://evkol.ucoz.com/kalinindorf.htm> (23.12.2021)

Шульгин, 2001 – Шульгін О. Україна і червоний жах: Погроми в Україні. Київ, 2001.

References

Ivanova, Pasyk, 2012 – Ivanova I., Pasyk Ya. Sudba єvrev Nykolayvshchyn v peryod velykoi Otechestvennoi voyny. [The fate of the Jews of Nikolaevshchin during the Great Patriotic War] Nykolaev: P.N. Shamrai, 2012. 392 s.

Kahan, 1935 - Kahan B. Ya. Stalyndorf: 5 let єvreiskoho natsyonalnoho raiona na Dnepropetrovshchyne. [Stalindorf: 5 years of the Jewish national region in the Dnipropetrovsk region] Kyev, 1935. 73 s.

Kushnirenko, Zhylynskyi, 2006 – Kushnirenko I., Zhylynskyi V. Presa Huliaipilshchyny. [Presya Gulyaypilshchina] Zaporizhzhia: Dniprovskyi metalurh, 2006. 230 s.

Pasyk Yakov Evreiskye zemledelcheskiye kolonyy Yuha Ukraynu y Kruma [Jewish agricultural colonies in the South of Ukraine and Crimea] URL: <http://evkol.ucoz.com/kalinindorf.htm> (23.12.2021).

Shulhyn ,2001 – Shulhin O. Ukraina i chervonyi zhakh: Pohromy v Ukraini. Kyiv, 2001.